

ЗМІСТ

ПЕРЕДМОВА	5
------------------------	---

Частина I. ТЕОРЕТИЧНІ І МЕТОДОЛОГІЧНІ ОСНОВИ ГЕОГРАФІЇ. ІСТОРІЯ СТАНОВЛЕННЯ СИСТЕМИ ГЕОГРАФІЧНИХ ЗНАНЬ	6
---	---

1.1. Географія як наука. Географічна картина світу і географічне мислення – феномени сучасної системи наукового пізнання	6
--	---

<i>Контрольні запитання і завдання для перевірки знань</i>	14
--	----

1.2. Особливості історії та етапи розвитку географічного знання.....	14
--	----

<i>Контрольні запитання і завдання для перевірки знань</i>	39
--	----

1.3. Теорія і методологія як головні форми наукового знання. Парадигми географічної науки. Напрями методологічних трансформацій географії в умовах становлення інформаційного суспільства.....	40
--	----

<i>Контрольні запитання і завдання для перевірки знань</i>	65
--	----

1.4. Територія і територіальність: базові категорії географічної науки	66
--	----

<i>Контрольні запитання і завдання для перевірки знань</i>	77
--	----

1.5. Конструктивний потенціал географічного знання у вирішенні суспільних запитів і потреб.....	78
---	----

<i>Контрольні запитання і завдання для перевірки знань</i>	88
--	----

Частина II. АКЦЕНТИ ДОСЛІДЖЕНЬ, БАЗОВІ КАТЕГОРІЇ І СУЧАСНИЙ СТАН ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ВИВЧЕННЯ ОСНОВНИХ КОМПОНЕНТІВ ГЕОПРОСТОРУ	89
--	----

2.1. Суспільна географія як наука про просторову організацію взаємодії в системі «природа-населення-господарство». Об'єкт і предмет суспільної географії.....	89
---	----

<i>Контрольні запитання і завдання для перевірки знань</i>	98
--	----

2.2. Методологічні принципи суспільної географії. Зв'язки з іншими науками. Джерела інформації. Структуризація суспільної географії.....	99
<i>Контрольні запитання і завдання для перевірки знань</i>	114
2.3. Суспільно-географічна характеристика території. Суспільно-географічне положення і територіальна (геопросторова) організація суспільства. Форми геопросторової організації суспільства	115
<i>Контрольні запитання і завдання для перевірки знань</i>	136
2.4. Природне середовище життєдіяльності суспільства. Взаємозв'язок і взаємодія суспільства й природи.....	137
<i>Контрольні запитання і завдання для перевірки знань</i>	151
2.5. Населення і розселення населення в об'єктиві суспільно-географічних досліджень.....	152
<i>Контрольні запитання і завдання для перевірки знань</i>	174
2.6. Господарство. Теорії і основні риси розвитку світового господарства. Сучасні особливості розвитку економіки України	175
<i>Контрольні запитання і завдання для перевірки знань</i>	200
2.7. Політична географія і геополітична організація світу. Макрорегіоналізація світу. Типології країн.....	201
<i>Контрольні запитання і завдання для перевірки знань</i>	220
РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА	221
Додатки	227

ПЕРЕДМОВА

На початку XXI ст. Україна і країни світу швидко змінюються відповідно до викликів сьогодення, проявів глобалізації, проблем міжнародної і національної безпеки. Територіальна диференціація соціально-економічного розвитку, нерівність в освоєнні простору і природи, а також в умовах життя людей охоплює цілу низку проблем, з якими працюють географи України та інших країн. Які процеси лежать в основі цього і якими сучасними концепціями описуються? Що може запропонувати географія для їх вирішення? Як організований світ і яким чином можна оцінити окремі компоненти геопростору? Є сподівання на те, що після опрацювання окремих розділів даного курсу, читач зможе дати відповідь на ці питання.

Посібник призначений для студентів-географів всіх форм навчання. Він є одним з найважливіших складових елементів методичного забезпечення дисципліни «Вступ до фаху» та призначений для самостійної роботи студентів і закріплення знань за тематичними напрямами, лекційних занять, підготовки до практичних занять і семінарів, проведення підсумкового контролю.

Посібник складається з двох змістових частин: «Теоретичні і методологічні основи географії. Історія становлення географічних знань» і «Акценти досліджень, базові категорії і сучасний стан теоретико-методологічного забезпечення вивчення основних компонентів геопростору», що містить основну інформацію, яка дозволяє читачу збагнути особливості географії як інтегральної науки, її теоретичний і конструктивний потенціал і основні напрями розвитку з акцентом на сучасні напрями суспільної географії.

*І. В. Гукалова
Д. С. Мальчикова*

Частина I

ТЕОРЕТИЧНІ І МЕТОДОЛОГІЧНІ ОСНОВИ ГЕОГРАФІЇ. ІСТОРІЯ СТАНОВЛЕННЯ СИСТЕМИ ГЕОГРАФІЧНИХ ЗНАНЬ

1.1. Географія як наука. Географічна картина світу і географічне мислення – феномени сучасної системи наукового пізнання

“Географія... – єдина, крім філософії, наука, що дає загальне уявлення про інтегральний потенціал території, як основний ресурс розвитку суспільства, що має різні властивості і комплексне використання якого може забезпечити діяльність населення в усіх його проявах. Поєднання і функціонування взаємопов'язаних компонентів природи, об'єктів діяльності людини і самої людини відбувається на певній території, формуючі складну «геосистему».

Л.Г. Руденко, І.О.Горленко

Географія – система наук, яка займається комплексним вивченням природи, населення, господарства. З іншого боку, географія – невід'ємна частина нашого повсякденного життя: це і умови життєдіяльності, і якість життя на конкретних територіях, і розміщення господарства і транспортної інфраструктури, і геополітична ситуація, яка визначає рівень безпеки кожного з нас. Географічний підхід дозволяє людям приймати обґрунтовані рішення як у професійній діяльності, так і у повсякденному житті.

Коли ми кажемо «географія», то, перш за все, розуміємо під цим словом науку, яка творчо поєднує в собі три великих наукових напрями: фізичну (або інакше – природничу) географію, соціально-економічну (або ширше – суспільну) географію і картографію. Кожен з цих напрямів має свій предмет і об'єкт дослідження, свої цілі і завдання, володіє певною методологічною базою. У сукупності вони

забезпечують комплексне вивчення географічного середовища життєдіяльності суспільства, тобто тієї частини планети, в якій живе і розвивається людське суспільство.

Географія відноситься до однієї з найдавніших наук. Її зародження відносять до часів століть ще до нашої ери. У часи Стародавньої Еллади і Стародавнього Риму, в античному рабовласницькому суспільстві, географія не вважалася самостійною наукою, а розвивалася всередині філософії як її частина. Ці античні уявлення відбиваються дотепер у тому, що в ряді університетів зарубіжних країн географію вивчають на філософських факультетах, а географи отримують ступінь магістра (а якщо займаються наукою далі, то і доктора) філософії.

Період становлення географії як самостійної науки безпосередньо пов'язаний з такими відомими іменами великих мислителів як: Геродот, Платон, Аристотель, Ератосфен і Страбон. Зокрема, Страбону належить 17-томна праця під назвою «Географія», але мабуть найбільший внесок у систематизацію географічних знань належить Ератосфену, що проживав у III столітті до н.е. – він першим обґрунтував і став вживати сам термін «географія», за що його справедливо охрестили «істинним батьком» цієї науки.

З названих наукових напрямів географії на початкових етапах її розвитку швидко оформилася фізична географія і картографія. Що стосується економічної (а також соціальної, політичної) географії, які пізніше стали складовими частинами суспільної географії, то вони як науки сформувалися значно пізніше: їх становлення безпосередньо було пов'язане з розвитком капіталістичних виробничих відносин. Як і будь-яка інша наука, спочатку економічна (потім – суспільна) географія отримала «право на життя» тоді, коли в ній виникла потреба з боку людського суспільства, яке, в свої часи, переживало період становлення світового господарства і потребувало «просторового» осмислення.

Чому географія – самостійна дисципліна? Будь-яка наука має право називатися самостійною наукою, якщо вона має *власні*, відмінні від інших наук, *предмет дослідження, закони та методи*.

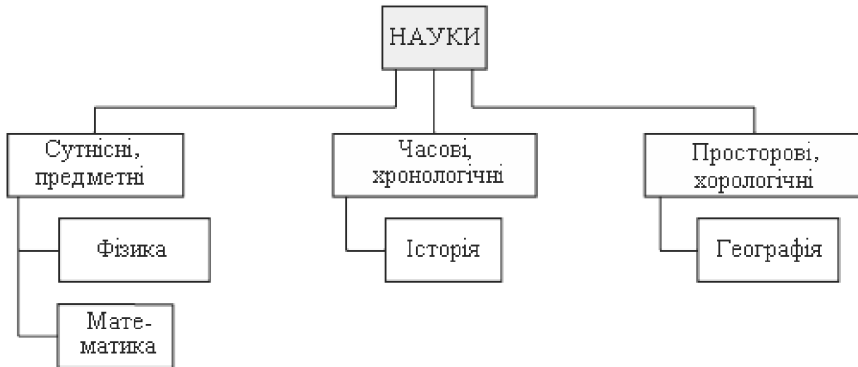
Перше питання, яке виникає при знайомстві з будь-якою наукою, це питання про те, що вона вивчає (які її об'єкт і предмет?), в який спосіб видобуває знання про досліджуваний об'єкт (за допомогою якого методу?), які завдання вирішує. Визначити, чим займається дана наука – це вказати межі області дійсності, які досліджуються нею на відміну від інших наук. Іншими словами, вказати на те, що відрізняє одну науку від іншої.

Науки відрізняються, насамперед, за об'єктом вивчення. При цьому в історичному плані казати про будь-яку систематику наук до XIX ст. немає сенсу. Перші класифікації наук з'явилися у роботах Ф.Енгельса і були пов'язані з ієрархією форм руху матерії, рівнів її організації. Ці науки про елементарні частини, атоми, молекули, живу і неживу матерію, про суспільство були названі фундаментальними. Поруч з ними існують й інші, які вивчають реальні комбінації різних форм матерії в просторі Всесвіту – планети, оболонки, їх окремі частини. До числа таких наук відноситься і географія, об'єкти якої знаходяться в межах приповерхневого шару Землі – географічної оболонки (комплексної оболонки від земної кори до нижчих частин стратосфери).

Можливі випадки, коли один і той самий об'єкт аналізується різними науками, але при цьому кожна з них має свою точку зору на нього. Тоді кажуть про відмінності у предметі вивчення. *Чим складніше об'єкт, тим більше число наук знаходить у ньому свій предмет.*

Важливість просторової складової в географії підкреслював ще Іммануїл Кант, відомий більше як великий філософ, і менше – як географ. Справа у тім, що за своєю основною «спеціальністю» І. Кант протягом 40 років викладав фізичну географію в університеті м. Кенігсберга (Східна Пруссія). Для обґрунтування існування географії як самостійної дисципліни і визначення її місця в системі наук він, в свої часи, запропонував дуже зрозумілу класифікацію (рис.1), з виділенням трьох блоків наук: сутнісних, часових і просторових.

В свою чергу, саму географію Кант розділив на фізичну, комерційну (економічну), географію моралі (культурну географію) і політичну географію. Таким чином, у ХІХ ст. вже були сформовані основні напрямки географічної науки, що існують (і доповнюються новими підрозділами) сьогодні.

Рис. 1. Класифікація наук І. Канта

Усі географічні науки, що досліджують як закони природи, так і закони розміщення господарства і населення, об'єднує вивчення *розміщення* як результату просторової організації «всього суцього на Землі» (за визначенням відомого географа радянських часів М.М. Баранського). Кожна з них пов'язана безпосередньо з іншими сутнісними науками. Геоморфологія – з геологією, біогеографія з біологією, економічна географія – з економікою. Але геоморфологію від геології, біогеографію від біології, економічну географію від економіки відрізняє *предмет* дослідження цих наук. Географічні науки займаються розміщенням і його законами, а сутнісні науки – біологія, геологія, економіка – законами функціонування самих об'єктів: живих клітин і організмів, будовою мінералів і земної поверхні, економічними системами – продуктивними силами і виробничими відносинами. Законами ж географії є, насамперед, закони розміщення, просторового взаємозв'язку між явищами.

Окрім представленого поділу наук, можливі і класифікації, які ґрунтуються на зовсім інших принципах. Одна з них суттєва для методології географічних наук. Легко переконатися у тому, що науки, які вивчають основні форми руху матерії абстрагуються від того, в яких комбінаціях існують носії матерії в реальності. Наприклад, для біологів клітина – це структурна-функціональна одиниця живих організмів, і не має особливого значення в якому конкретному лісі виросла та рослина, біолог виводить певні закономірності її розвитку безвідносно до цього. Такі науки, які розглядають дійсність з точки зору загальних речей і виражаються за допомогою природних законів мають назву *номотетичних* (від *nomos* — грец. *порядок, закон*). Як правило, такі науки, класичними прикладами яких є фізика, біологія, йдуть методом індукції – від описів і систематизації окремих індивідуальних фактів, властивостей – до формулювання об'єктивних загальних законів. Водночас, науковому дослідженню підлягають і реально існуючі в природі комбінації об'єктів, спільності носіїв різних форм руху матерії, що організовані в системи, і які відрізняються, крім іншого, положенням у просторі. Деякі з цих комбінацій можуть повторюватися багатократно, і в такому випадку загальні закони їх розвитку також вивчають номотетичні науки. Але є й такі об'єкти, які є важливими з точки зору їх індивідуальних властивостей, подібні об'єкти вивчають науки, які мають назву *ідеографічні* (образні). Вони описують одиничне в його емпіричній неповторності. Ідеалом ідеографічної науки є історія або етнографія, які описують історичні факти або спосіб життя конкретного народу в їх специфіці. Головною цінністю тут є не пояснення явища, а його визнання і розуміння.

До яких же наук відноситься географія – до номотетичних чи ідеографічних? Питання неоднозначне, як неоднозначна і сама географія. Окремі її розділи відносяться до номотетичних наук (адже багато просторових явищ повторюються), а окремі – до ідеографічних (коли розглядаються певні унікальні особливості), зокрема країнознавство.